

Bogalecki, Tadeusz

Związek Strzelecki wobec słowiańskich mniejszości narodowych w II Rzeczypospolitej

---

Przegląd Historyczny 86/3-4, 351-359

1995

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

TADEUSZ BOGALECKI

Związek Strzelecki wobec słowiańskich mniejszości narodowych w II Rzeczypospolitej

Związek Strzelecki (ZS), nazywany popularnie „Strzelcem” był w latach 1920-1939 czołową polską organizacją paramilitarną skupiającą głównie młodzież męską pozaszkolną w wieku przedpoborowym. Kontynuował tradycje polskich Związków Strzeleckich kierowanych przed pierwszą wojną światową przez Józefa Piłsudskiego.

Do 1929 r. duże wpływy w ZS posiadali, oprócz piłsudczyków, działacze partii lewicowych — przede wszystkim Polskiej Partii Socjalistycznej i Polskiego Stronnictwa Ludowego „Wyzwolenie”. W latach trzydziestych związek był całkowicie podporządkowany władzom wojskowym. Dominowali w nim wówczas działacze Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem a następnie Obozu Zjednoczenia Narodowego.

Władzami naczelnymi ZS były: Walny Zjazd Delegatów, Rada Naczelna (od 1932 r.), Zarząd Główny i Komenda Główna. Podlegały im następujące ogniwa terenowe: okręgi, podokręgi, obwody, powiaty ZS, oddziały, oddziały zbiorowe i pododdziały.

Na terenach północnych, wschodnich i południowych II Rzeczypospolitej, będących głównymi skupiskami słowiańskich mniejszości narodowych — białoruskiej i ukraińskiej, istniały następujące okręgi i podokręgi ZS: Okręg ZS Białystok (1921-1922), Okręg ZS Grodno (1922-1924, 1926-1929), Okręg ZS nr III (1929-1939) z siedzibą władz w Grodnie, Okręg ZS Nowogródek (1921-1922, 1927-1929), przemianowany w 1929 r. na Podokręg ZS Nowogródek (1929-1939)¹; Okręg ZS Brześć (1921-1929), Okręg ZS nr IX (1929-1939) z siedzibą władz w Brześciu n. Bugiem, Okręg ZS Pińsk (1921-1922), Okręg ZS Wołyń (1921-1929), przemianowany w 1929 r. na Podokręg ZS Łuck (1929-1939)²; Okręg ZS Lwów, nazywany w latach trzydziestych Okręgiem ZS nr VI, w którym w 1930 r.

---

¹ Centralne Archiwum Wojskowe (dalej: CAW), ZS t. 963: Protokół nr 12 z posiedzenia RNZS odbytego w dniu 27 lutego 1937 r., s. 49. W latach trzydziestych, prawdopodobnie w 1933 r. Podokręg ZS Nowogródek został usamodzielniony i podporządkowany naczelnym władzom ZS. Do tego czasu podlegał kierownictwu Okręgu ZS nr IX z siedzibą w Brześciu n. Bugiem.

² CAW, ZS t. 695: Protokół nr 4 z posiedzenia RNZS z dnia 14 V 1933 r., s. 14. W 1930 r. Podokręg ZS Łuck przemianowano na Podokręg ZS Wołyń. Praktycznie stosowano obie nazwy. W 1933 r. podokręg został usamodzielniony. Do tego czasu był podporządkowany władzom Okręgu ZS nr II z siedzibą w Lublinie.

wydzielono Podokręg ZS Stanisławów i Podokręg ZS Tarnopol³; Samodzielny Obwód ZS Przemyśl, przekształcony pod koniec 1926 r. w Okręg ZS Przemyśl — przemianowany w 1929 r. na Okręg ZS nr X. W dniu 19 X 1938 Komenda Główna ZS utworzyła, na polecenie Ministerstwa Spraw Wojskowych (MSWojsk.) i Państwowego Urzędu Wychowania Fizycznego i Przynależności Wojskowej (PUWFIPW), Okręg ZS nr XI przy Korpusie Ochrony Pogranicza z siedzibą władz w Warszawie. W jego skład weszły przygraniczne powiaty ZS ze wschodnich i południowo-wschodnich okręgów i podokręgów strzeleckich⁴. Stan liczebny członków większości powyższych terenowych ogniw strzeleckich w latach 1923-1936 przedstawia tabela 1.

Tabela 1

Liczba członków północnych, wschodnich i południowych okręgów i podokręgów ZS w latach 1923-1936⁵

ZS, Okręg ZS, Podokręg ZS	Liczba członków w roku			
	1923	1926	1929	1936
ZS	46 300	120 000	150 000	485 000
Okręg ZS Grodno — Okręg ZS nr III	.	2 000	6 377	15 000
Okręg ZS Brześć — Okręg ZS nr IX	.	2 000	.	.
Okręg ZS Nowogródek — Podokręg ZS Nowogródek	.	.	.	6 000
Okręg ZS Wołyń — Podokręg ZS Łuck	3 000	1 514	5 000	9 187
Okręg ZS Lwów — Okręg ZS nr VI	10 000	16 000	25 000	54 491
Samodzielny Obwód ZS Przemyśl — Okręg ZS nr X	.	1 643	.	18 157

³ CAW, ZS t. 981: Okólnik Zarządu Głównego ZS, 1 XII 1930, nr 7/30, s. 1.

⁴ CAW, ZS t. 246: „Dziennik Zarządzeń i Rozkazów” (Zarządu Głównego i Komendy Głównej ZS), 1 II 1939, nr 1; tamże t. 1084: „Dziennik Zarządzeń i Rozkazów” (Zarządu i Komendy Okręgu ZS nr VI), 12 XII 1938, nr 10, s. 2. Władze tego okręgu wydzieliły z Podokręgu ZS Tarnopol i podporządkowały kierownictwu Okręgu ZS nr XI następujące powiaty ZS: Zbaraż, Skala, Kopczyńce, Buczacz, Borszczów, Czortków i Zaleszczyki.

⁵ *Piąty Zjazd Walny Del. ZS, „Strzelec”* z 24 kwietnia 1926, nr 15-16, s. 14; CAW, ZS t. 782: Stenogram VIII Walnego Zjazdu Delegatów ZS odbytego w dniu 12 V 1929 r., s. 12; tamże t. 821: Pismo Rady Naczelnej ZS do ministra spraw wewnętrznych, grudzień 1936 r.; *Dziesięciolecie „Strzelca” Białostockiego*, Białystok 1931, s. 20-21; CAW, ZS t. 962: Protokół nr 11 z posiedzenia RNZS w dniu 6 XII 1936 r., s. 11; *Odprawa komendantów, „Strzelec”* z 12 czerwca 1926, nr 23, s. 10; CAW, ZS t. 962: Stenogram z posiedzenia RNZS odbytego w dniu 6 XII 1936 r., s. 47; *Okręgowy Zjazd ZS w Łucku, „Strzelec”* z 1 grudnia 1923, nr 21, s. 10; *Odprawa komendantów, „Strzelec”* z 11 września 1926, nr 36, s. 3; CAW, ZS t. 962: Stenogram z posiedzenia RNZS odbytego w dniu 6 XII 1935, s. 41; *II Doroczny Zjazd Okręgowy Delegatów ZS we Lwowie, „Strzelec”* z 1 kwietnia 1923, nr 5, s. 6; *Konferencja okręgowa legionistów i strzelców Ziemi Czerwieńskiej, „Strzelec”* z 8 października 1926, nr 40, s. 20-21; *Na południowo-wschodnim bastionie Rzeczypospolitej, „Strzelec”* z 10 marca 1929, s. 12; CAW, ZS t. 962: Protokół nr 11 z posiedzenia RN ZS w dniu 6 XII 1936; *Odprawa komendantów (c.d.), „Strzelec”* z 18 września 1926, nr 37, s. 4; CAW, ZS t. 962: Protokół z posiedzenia RNZS z dnia 6 XII 1936 r.

Z tabeli wynika, że więcej członków skupiały ognia ZS działające na terenach będących głównym skupiskiem mniejszości ukraińskiej w II Rzeczypospolitej a zarazem kolebką polskiego ruchu strzeleckiego przed pierwszą wojną światową (okręg lwowski).

Statut ZS zatwierdzony przez ministra spraw wojskowych 27 listopada 1919 podkreślał, że „Zadaniem Towarzystwa jest rozbudzenie i hartowanie w członkach ducha narodowego, karności, dzielności moralnej i fizycznej oraz szerzenie wiedzy wojskowej”⁶. Podobnie przedstawiano cele stowarzyszenia w kolejnych dokumentach ZS. W tej sytuacji głównymi dziedzinami działalności ZS były: przysposobienie wojskowe, wychowanie fizyczne i praca kulturalno-oświatowa nazywana w latach trzydziestych wychowaniem obywatelskim. Dużo uwagi poświęcano również przysposobieniu rolniczemu.

Na początku 1930 r., po decyzjach Francji w sprawie budowy Linii Maginota i ewakuacji z Nadrenii, wynikających z defensywnej strategii tego państwa i grożących osamotnieniem Polski w ewentualnej wojnie z Niemcami lub Związkiem Radzieckim, władze ZS przystąpiły do tworzenia tajnych struktur organizacyjnych na wypadek zajęcia przez nieprzyjaciela przygranicznych terenów państwa polskiego. W pierwszej kolejności zaczęto tworzyć na terenie wschodnich okręgów i podokręgów tzw. odcinki ZS⁷. Głównym zadaniem kierujących nimi inspektorów było organizowanie tajnych ogniw „pogotowia obywatelskiego” („pogob.”) składających się ze strzelców i osób nie zrzeszonych. Celem „pogob.” było przygotowanie się do konspiracyjnej działalności wojskowej przeciwko ewentualnemu okupantowi oraz oddziaływanie na miejscową ludność w duchu państwowym, a jednocześnie ułatwianie działalności ZS w poszczególnych miejscowościach⁸.

Podstawową jednostką organizacyjną „pogob.” była drużyna składająca się z kilku lub kilkunastu 3-5-osobowych patroli. Drużyny z jednego lub kilku powiatów strzeleckich, podporządkowane oficerowi ZS działającemu pod kryptonimem „dor”, tworzyły okręg „pogob.”, który wchodził w skład odcinka ZS⁹. Spośród najbardziej zaufanych członków ogniw „pogob.” tworzone jeszcze bardziej zakonspirowane terenowe zespoły do zadań specjalnych („dyrwa”). Miały one prowadzić działalność dywersyjną na terenach czasowo zajętych przez wojska nieprzyjacielskie¹⁰.

Z dostępnych materiałów archiwalnych Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego wynika, że ognia „pogob.” na terenach wschodnich II Rzeczypospolitej nazywano, w nomenklaturze Ekspozytury 2 Oddziału II, Sekcją Pogotowia Obywatelskiego (SPO). Działalnością SPO kierował pracownik Podreferatu „B-r” Ekspozytury 2 przydzielony do Komendy Głównej ZS w charakterze inspektora terenowego. Podlegali mu dowódcy okręgów „pogob.”, którzy zajmowali różne stanowiska w komendach okręgów i podokręgów ZS. W pierwszej połowie 1935 r. poinformowali oni kierownika Podreferatu „B-r”, że komendant główny starał się wykorzystać kadre i budżet SPO niezgodnie z ich przeznaczeniem. Doniesienia te potwierdziła kontrola prac SPO przez kpt. Ankersteina z Oddziału II, który uznał,

⁶ Statut Tow. Związek Strzelecki, „Strzelec” z 5 marca 1921, nr 1, s. 14.

⁷ CAW, ZS t. 636: Rozkaz nr 20/30, 15 X 1930.

⁸ Tamże t. 574: Jodko, Na czym polega konspiracja w „pogob.”, 30 IV 1933.

⁹ Tamże CAW, ZS t. 887: Protokół zdawczo-odbiorczy, 1 IV 1933.

¹⁰ CAW, ZS t. 574: Dobór ludzi do „pogob.” (załącznik do raportu za marzec 1934 r.).

że sekcji tej grozi samolikwidacja. W tej sytuacji na początku 1936 r. mjr Charaszewicz, szef Ekspozytury 2 i ppłk Marian Frydrych, komendant główny ZS uzgodnili m.in. „1. pozostawiając SPO pod komendą Komendanta Głównego Związku Strzeleckiego, przekazać kierownictwo nad jego pracami bezpośrednio Ekspozyturze; 2. gospodarę nad budżetem SPO przekazać Inspektorowi Terenowemu; 3. Komendant Główny zobowiązał się ułatwić Inspektorowi pracę na terenie Komendy Głównej i okręgów (zabezpieczenie konspiracji, oddzielny pokój itp.); 4. unormować w Związku Strzeleckim tak pracę, aby Inspektor i pracownicy terenowi SPO mogli 12 dni w miesiącu przeznaczyć na prace Sekcji Pogotowia Obywatelskiego”¹¹.

SPO istniała co najmniej do września 1939 r. Liczbę jej członków i współpracowników (kandydaci do pozostania na terenach czasowo zajętych przez nieprzyjaciela) w przygranicznych powiatach województw: poleskiego, wołyńskiego i tarnopolskiego w 1939 r. przedstawia tabela 2.

Tabela 2

Liczba członków i współpracowników okręgów SPO: „Brześć n. Bugiem”, „Wołyń” i „Tarnopol” w 1938 r.¹²

Okręg SPO	Liczba członków w dniu:		Liczba współpracowników w dniu 31 XII 1938
	1 I 1938	31 XII 1938	
„Brześć n. Bugiem”	37	61	103
„Wołyń”	43	55	110
„Tarnopol”	44	50	136
Razem	124	166	349

Ogniwa ZS i SPO aktywnie uczestniczyły w realizacji polityki polskich władz państwowych wobec mniejszości narodowych. Już w styczniu 1921 r. komisja polityczna Zarządu Głównego ZS uznała problem ludności niemieckiej, żydowskiej i ukraińskiej za źródło przyszłych trudności państwa polskiego. Jednocześnie określiła ona ratyfikowany przez Polskę tzw. mały traktat wersalski, zapewniający wszystkim mniejszościom narodowym równość praw, za obraźliwy i szkodliwy dla Polaków¹³. Po ukształtowaniu się granic państwa polskiego publicyści strzeleccy systematycznie akcentowali, że głównym zadaniem ZS na kresach jest pomnażanie szeregów obrońców granic poprzez utrwalanie i rozszerzanie polskiej myśli państwowej i kultury w środowiskach miejscowej ludności¹⁴.

¹¹ CAW, Oddział II Sztabu Generalnego i Głównego Wojska Polskiego 1919-1939 (dalej: Oddział II) t. 1774/89/562: Sprawozdanie z inspekcji prac na terenie Sekcji Pogotowia Obywatelskiego w miesiącach listopadzie i grudniu 1936 r. oraz w styczniu i lutym 1937 r., s. 1-3.

¹² CAW, Oddział II, t. 1774/89/562: Sprawozdanie za miesiąc grudzień 1938 r., 19 I 1939 r., s. 11. 31 XII 1938 r. Okręg SPO „Wilno” skupiał 27 członków i 25 współpracowników.

¹³ K. P l u t a - C z a c h o w s k i, *Organizacja Orła Białego. Zarys genezy, organizacji i działalności*, Warszawa 1987, s. 15.

¹⁴ T. Ż u l i Ń s k i, *Rola ZS na kresach*, „Strzelec” z 4 sierpnia 1921, nr 9, s. 7.

W pierwszej połowie lat dwudziestych władze naczelne organizacji strzeleckiej często potępiały przejawy dyskryminowania mniejszości narodowych, uważając je za sprzeczne z interesami państwa polskiego. Ich demokratyczne stanowisko w powyższym zakresie najpełniej odzwierciedla „Deklaracja ideowa Związku Strzeleckiego”, która preferowała koncepcję unormowania stosunków z mniejszościami narodowymi opartą na zasadzie: „wolni z wolnymi — równi z równymi”. Powyższe stanowisko oficjalnie zajmował ZS do końca II Rzeczypospolitej.

Praktycznie jednak stosunek władz strzeleckich do poszczególnych mniejszości narodowych był bardzo zróżnicowany i zazwyczaj odzwierciedlał politykę organów wojskowych, zmierzających do umocnienia na kresach wschodnich i zachodnich pozycji ludności polskiej kosztem osób innych narodowości. Faktem jest, że w latach 1922-1932 działacze ZS zdecydowanie przeciwstawili się jedynie zbrojnym wystąpieniom organizacji ukraińskich i białoruskich. Wielokrotnie zgłaszali oni gotowość oddziałów strzeleckich do współdziałania w tym zakresie z jednostkami wojska i policji¹⁵.

Jednocześnie jednak ZS był jedną z nielicznych polskich organizacji na kresach wschodnich, do których przyjmowano Ukraińców i Białorusinów, mimo krytyki narodowych demokratów. Już w 1925 r. wielu Ukraińców należało do licznych oddziałów okręgu lwowskiego, m.in. w Czortkowie. W następnych latach podobną politykę prowadziły władze pozostałych okręgów wschodnich i południowych ZS. Niektórzy działacze narodowości ukraińskiej zajmowali nawet wysokie stanowiska w zarządach strzeleckich, np. w 1928 r. prezesem Obwodu ZS Chrzanów był Ukraińiec Leon Sterenko¹⁶.

Najgroźniejszymi przeciwnikami organizacji strzeleckiej na ziemiach północnych, wschodnich i południowych II Rzeczypospolitej od początku byli członkowie nielegalnych organizacji białoruskich i ukraińskich. Od 1927 r. coraz częściej zwalczali ZS również działacze partii i stowarzyszeń lojalnych wobec państwa polskiego. Ich przedstawiciele w radach gminnych często głosowali przeciwko subwencjom dla oddziałów strzeleckich, np. w grudniu 1927 r. radni białoruscy zdecydowali o nieudzieleniu pomocy finansowej jednostce ZS w Krynkach (powiat grodzieński). Pod wpływem ich agitacji wiele osób nie zdecydowało się na wstąpienie do organizacji strzeleckiej, w październiku 1928 r. tak postąpiło wielu Białorusinów uczestniczących w zebraniu informacyjnym ZS zorganizowanym przez urząd gminy w Skidlu (powiat grodzieński)¹⁷.

Na terenie niektórych powiatów dochodziło również do starć między strzelcami i zwolennikami zdelegalizowanej Białoruskiej Włościańsko-Robotniczej Gromady („Hromady”). W kwietniu 1928 r. działacze ZS twierdzili nawet, że hromadowcy zastrzelili kilku członków organizacji strzeleckiej¹⁸.

¹⁵ S k a n d e r b e g, *Z zagadnień kresowych*, „Strzelec” z 25 grudnia 1924, nr 23-24, s. 8.

¹⁶ Archiwum Państwowe w Krakowie (dalej: AP Kraków), Urząd Wojewódzki Krakowski t. 56/5, s. 597-598; Pismo starosty powiatowego w Chrzanowie do wojewody krakowskiego, 14 IV 1928.

¹⁷ Archiwum Państwowe w Białymstoku (dalej: APB), Urząd Wojewódzki Białostocki (dalej: UWB) t. 38, s. 200: Sytuacyjne sprawozdanie tygodniowe nr 35 za czas od dnia 11 do 17 grudnia 1927 r.; APB, UWB, s. 131a: Sytuacyjne sprawozdanie tygodniowe nr 43 z dnia 27 października 1928 r. Podkreślono w nim, że „Część zebranych zapisała się do p.w., jednakże większość ulegając agitacji działaczy białoruskich, jak Ciećko Grzegorza i innych nie wyraziła chęci należenia do organizacji P.W., oświadczając że uważa ją za wroga dla Białorusinów”.

¹⁸ *Znów strzały do strzelców*, „Strzelec” z 21 kwietnia 1928, nr 15, s. 12.

Mimo napiętej sytuacji i częstych konfliktów narodowościowych nadal wielu Białorusinów działało w jednostkach ZS. W maju 1931 r. stanowili oni na terenie powiatu baranowickiego około 30% ogółu strzelców i 15% członków zarządów oddziałów¹⁹. W jednostkach tych preferowano działalność kulturalno-oświatową ukierunkowaną na ugruntowanie lojalnych postaw młodzieży białoruskiej wobec państwa polskiego, dopiero po pewnym czasie stopniowo włączono tych strzelców do zajęć z przysposobienia wojskowego (pw).

Akcja asymilowania grup młodzieży białoruskiej i ukraińskiej w jednostkach ZS od początku była tolerowana przez naczelne władze strzeleckie. Komenda Główna ZS oficjalnie zaakceptowała ją dopiero w listopadzie 1932 r. Komendant główny — ppłk Władysław Rusin zalecił jednak aby liczba przedstawicieli mniejszości narodowych nie przekraczała 40% ogółu członków poszczególnych oddziałów²⁰. Ograniczeń tych nie przestrzegały władze Podokręgu ZS Nowogródek. W drugim kwartale 1933 r. większość podległych im oddziałów była zdominowana przez Białorusinów. Dowódca okręgu SPO obejmującego teren powiatów: baranowickiego, stołpeckiego, słonimskiego, nowogródzkiego i nieświeskiego oceniał wówczas praktyczną gotowość bojową tych jednostek strzeleckich na 30%²¹.

W grudniu 1932 r. doświadczeniami oddziałów strzeleckich, skupiających osoby narodowości białoruskiej i ukraińskiej zainteresowało się kierownictwo Ministerstwa Spraw Wojskowych. Dopiero jednak w kwietniu 1934 r. dyrektor Państwowego Urzędu Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego oficjalnie uznał jednostki ZS i koła Centralnego Związku Młodej Wsi za najbardziej przydatne do prowadzenia akcji w zakresie przysposobienia wojskowego i wychowania fizycznego w środowiskach słowiańskiej mniejszości narodowych. Jednocześnie zlecił aby liczba osób tych narodowości nie przekraczała 30% ogółu członków poszczególnych oddziałów pw. W tym czasie na terenie województw wschodnich: wileńskiego, nowogródzkiego, poleskiego i wołyńskiego w zajęciach pw uczestniczyło 58 101 osób. Tylko 5 214 z nich, tj. około 11%, było Białorusinami lub Ukraińcami²². Władzom wojskowym chodziło więc o zwiększenie zasięgu oddziaływania wychowawczego organizacji paramilitarnych i hufców pw na słowiańskie mniejszości narodowe. Czołową rolę w tej działalności powierzyły one ZS.

Aktywny udział organizacji strzeleckiej w akcji asymilowania lojalnych grup mniejszości narodowych i w zwalczaniu wystąpień antypaństwowych stanowił główną przyczynę konfliktów między członkami ZS i nacjonalistycznych organizacji ukraińskich. W pierwszej połowie 1933 r. władze strzeleckie odnotowały wiele napadów na członków i lokale ZS. Uczestnicy X Walnego Zjazdu Delegatów ZS (9 lipca 1933) potraktowali te incydenty jako ostrzeżenie i sygnał alarmowy. Manifestacyjnie uczcili oni pamięć dwóch komendantów oddziałów strzeleckich

¹⁹ CAW, ZS t. 574: Adiutant inspektora odcinka północnego ZS, Sprawozdanie z podróży do Baranowicz odbytej w czasie od 27 V do 1 VI 1931, Wilno 6 VI 1931, s. 4.

²⁰ Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej: AP Lublin), Komenda Powiatowa „Strzelca” w Hrubieszowie t. 3: Pismo komendanta głównego ZS do komendanta Okręgu ZS nr X w Przemyślu, 4 XI 1932.

²¹ CAW, ZS t. 877: Raport za czas od 1 VI do 30 VI 1933 r. (Komendanta okręgu pogob. „B”, tj. późniejszego Okręgu SPO „Brześć” n. Bugiem), s. 2.

²² AP Lublin, Starostwo Grodzkie Lubelskie, s. 3, 5a: Wytyczne przy wykorzystywaniu współpracy mniejszości narodowych w akcji wf i pw, 3 VII 1934.

zabitych przez nacjonalistów ukraińskich na terenie powiatu sokalskiego i Beskidu Niskiego (tzw. Łemkowszczyzny)²³.

Najaktywniej przeciwko ZS występowali wówczas członkowie nielegalnej Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów (OUN). Na początku 1934 r. starali się oni sterroryzować młodzież ukraińską należącą do oddziałów strzeleckich działających w rejonie Rawy Ruskiej (województwo lwowskie) oraz Torczyna i Korczyna Śląskiego (województwo wołyńskie)²⁴.

Z dostępnych dokumentów władz administracyjnych i ZS wynika, że w dwóch następnych latach stosunkowo rzadko dochodziło między strzelcami i Ukraińcami do konfliktów połączonych ze stosowaniem przemocy, np. w 1935 r. odnotowano jedynie trzy przypadki pobicia strzelców — dwa w województwie lwowskim i jeden w województwie stanisławowskim. Ponadto działacze ukraińscy sprzeciwili się wówczas przydzieleniu przez zarząd dóbr w Spasie parceli pod budowę świetlicy ZS²⁵. Sąd Grodzki w Starym Samborze uznał jednak ich argumenty za bezpodstawne. Do nielicznych incydentów doszło również w 1936 r. Najostrzej zwalczano wówczas oddziały strzeleckie na terenie województwa tarnopolskiego²⁶.

W tym czasie wielu działaczy ZS uważało, że większość Ukraińców negatywnie oceniała porozumienie zawarte między rządem a Ukraińskim Zjednoczeniem Narodowo-Demokratycznym, co determinowało, ich zdaniem, niewielką realną wartość tej ugody dla Polaków na kresach wschodnich²⁷. Szczególnie ostro krytykowano przy tym liberalną politykę narodowościową wojewody Henryka Józewskiego i niektórych starostów. Wielu działaczy strzeleckich na Wołyniu twierdziło wręcz, że miejscowe władze faworyzowały Ukraińców kosztem Polaków. Ich poglądy najpełniej przedstawił Stefan Witczak — jeden z powiatowych aktywistów ZS w liście otwartym do pła Leona Suchorzewskiego. W marcu 1935 r. wojewoda Józewski uznał jego tezy za sprzeczne z lansowaną przez siebie polityką. Skłonił on prezesa Podokręgu ZS Łuck — Antoniego Staniewicza do opublikowania oświadczenia podkreślającego, że kierowany przez niego zarząd nie solidaryzuje się z wystąpieniem S. Witczaka²⁸.

W tym samym czasie władze Okręgu ZS nr X (Przemyśl) aktywnie włączyły się do zainicjowanej przez MSWojsk. tzw. rewindykacji szlachty zagrodowej, akcji, której celem było spolonizowanie potomków osadników wojskowych z czasów I Rzeczypospolitej. Już na początku marca 1936 r. zorganizowano dla wybranych strzelców trzytygodniowy kurs pracy obywatelsko-społecznej i świetlicowej w Przemyślu. Uczestniczyło w nim 26 osób (15 — wyznania rzymskokatolickiego i 11 — greckokatolickiego). Podobno pod koniec kursu sześciu jego uczestników

²³ CAW, ZS t. 15: Stenogram ze zwyczajnego Walnego Zjazdu Delegatów ZS odbytego w dniu 9 VII 1933 r., s. 12.

²⁴ CAW, ZS t. 1077: Raport o sytuacji zewnętrznej i wewnętrznej ZS za pierwszy kwartał 1934 r., s. 3.

²⁵ Archiwum Państwowe w Przemyślu (dalej: AP Przemyśl), Starostwo Powiatowe Przemyskie t. 6, s. 200, 413.

²⁶ CAW, ZS t. 574: Sprawozdanie za miesiąc marzec 1936, s. 2; CAW, ZS t. 596: Sprawozdanie z inspekcji odbytych z ramienia Komendy Głównej ZS w 1936 r., s. 17, 24, 31.

²⁷ Tamże t. 962: Protokół nr 11 z posiedzenia RNZS w dniu 6 XII 1936, s. 19.

²⁸ Tamże t. 574: Sprawozdanie z prac „pogob.” z terenu wołyńskiego za miesiąc marzec 1936 r. Autor tego raportu, działacz SPO, podkreślił, że Antoni Staniewicz „przez ten swój czyn utracił zupełnie zaufanie tak w »Strzelcu« jak również i innych obywateli Polaków”.

zgłosiło zamiar przejścia na obrządek rzymskokatolicki. Podobne szkolenie zorganizowano w Samborze. Oba kursy były finansowane przez Towarzystwo Rozwoju Ziemi Wschodnich²⁹.

Intensywną akcją polonizacyjną w oddziałach strzeleckich prowadziły również władze Okręgu ZS nr VI. W połowie 1937 r. podkreślały one, że „Jeszcze tu i ówdzie prowadzone w świetlicach ZS rozmowy członków w jęz. niepolskim — zostały wyrugowane prawie doszczętnie a mowa polska należy już do rzeczy codziennych i stałych”³⁰. Miejscowi działacze ZS skłonili również wielu strzelców do spolszczenia nazwisk. Od listopada 1937 r. akcją tą objęto również potomków polskiej szlachty zagrodowej.

Znacznie mniejszą aktywność w akcji polonizacyjnej przejawiały jednostki ZS na terenie województw stanisławowskiego i tarnopolskiego. Pogląd taki wyrażali w czerwcu 1937 r. liczni przedstawiciele władz administracyjnych, np. poseł Stanisław Widacki, prezydent Tarnopola, twierdził nawet, że oddziały strzeleckie, zwłaszcza w powiecie brzeżańskim, nie były ostoją i komórkami polskości³¹. Faktycznie jednak miejscowe władze ZS większą uwagę przywiązywały wówczas do obrony stanu posiadania Polaków. W 1937 r. niektóre zarządy powiatowe ZS, m.in. w Borszczowie, zaapelowały do rodaków, aby nie sprzedawali Ukraińcom swoich posiadłości. Jednocześnie rozpoczęły one starania o uzyskanie kredytów na zakup miejscowych parceli przez uczestników walk o niepodległość Polski i strzelców³². Działacze ZS z województwa stanisławowskiego zgłosili wówczas także wnioski do władz naczelnych w sprawie opodatkowania wszystkich strzelców na tzw. robotę polską w ich podokręgu. Jednak Zarząd Główny ZS negatywnie ustosunkował się do tego postulatu³³.

Od września 1937 r. naczelne władze strzeleckie systematycznie zalecały komendantom jednostek terenowych, aby aktywnie przeciwstawiali się aktom terroru i antypaństwowym wystąpieniom organizacji ukraińskich. Komendant główny ZS wydał wówczas „Instrukcję o zachowaniu się i wystąpieniach ZS na zewnątrz” (nr 1004 Tjn. z 1 września 1937) oraz „Zarządzenie o przeciwstawianiu się terrorowi” (nr 1193 Pfn. Insp. z 4 listopada 1937). W „Rozkazie o zachowaniu się i postępowaniu ZS w szczególnych okolicznościach” (nr 288 Pfn. z 9 kwietnia 1938) podkreślił on: „Na terenach, gdzie akty terroru w stosunku do pojedynczych członków ZS lub ich zespołów (oddziałów) stosowane są przez pewne odłamy mniejszości ukraińskiej — należy wpajać świadomość, że gospodarzami na tej ziemi odwiecznym prawem osiedlenia, przelanej krwi i polskiej państwowości są przede wszystkim Polacy i że nie wolno członkom Związku Strzeleckiego ustępować z placówki przed groźbami lub czynną napaścią, lecz przeciwstawiać zawsze zorganizowany i aktywny odpór”³⁴.

²⁹ CAW, Wojskowy Instytut Naukowo-Oświatowy t. 3, s. 2, 5; CAW, ZS t. 962: Protokół nr 11 z posiedzenia RNZS z dnia 6 XII 1936 r., s. 3, 30.

³⁰ *Sprawozdanie Zarządu i Komendy VI Okręgu ZS we Lwowie za lata 1934-1937*, Lwów 1937, s. 35.

³¹ CAW, ZS t. 109: Protokół z dorocznego Walnego Zjazdu Delegatów Podokręgu ZS Tarnopol z 20 czerwca 1937 r., s. 2.

³² Tamże t. 1128: Pismo Zarządu i Komendy Powiatu ZS w Borszczowie z dnia 25 III 1937 r.

³³ Tamże t. 70: Protokół nr 133 z posiedzenia Zarządu Głównego ZS w dniu 8 II 1937 r., s. 50.

³⁴ AP Lublin, Komenda Powiatowa „Strzelca” w Hrubieszowie t. 30, s. 5, 11.

Za najgroźniejszych przeciwników „Strzelca” uważano wówczas działacze OUN, „Łuhu”, „Proświty” i Komunistycznej Partii Zachodniej Ukrainy. Większość z nich ograniczała swoją działalność antystrzelecką do przedsięwzięć propagandowych. W stosunkowo nielicznych, odnotowanych, napadach na lokale i członków ZS zazwyczaj uczestniczyli tylko aktywiści OUN. W sierpniu 1938 r. zniszczyli oni sprzęt oraz spalili flagę oddziału „Strzelca” w Łówczy (powiat lubaczowski)³⁵.

Mimo silnych nastrojów antyukraińskich oraz jednoznacznych wytycznych władz strzeleckich i wojskowych tylko nieliczne ogniwa ZS aktywnie uczestniczyły w rozpraszaniu wystąpień i demonstracji ukraińskich. Na początku listopada 1938 r. w takiej kontrakcji brali udział strzelcy z Podhajec (województwo tarnopolskie). Komendant główny oficjalnie wyróżnił ich pochwałą. Jednocześnie polecił odczytać rozkaz w tej sprawie podczas specjalnych zbiórek, które miały przeprowadzić wszystkie oddziały ZS³⁶. Był to jedyny przypadek tak szerokiego spopularyzowania przez naczelne władze strzeleckie przykładu aktywnego przeciwstawienia się nacjonalistom ukraińskim. Zapewne kierownictwo ZS chciało w ten sposób zachęcić inne ogniwa do podobnych wystąpień. Tak też odczytało powyższy rozkaz wielu działaczy strzeleckich, którzy zaczęli aktywniej zwalczać organizacje ukraińskie. W pierwszej połowie 1939 r. władze administracyjne województwa lwowskiego zarzucały nawet członkom ZS agresywność wobec nacjonalistów ukraińskich³⁷.

Równocześnie władze strzeleckie na terenie województw południowych zintensyfikowały akcję polonizacyjną. W październiku 1938 r. ściśle skoordynowano ją z działalnością Związku Szlachty Zagrodowej, który skupiał wówczas około 120 tys. osób³⁸. ZS zobowiązał się do szkolenia jego młodocianych członków. Działalnością tą kierowali w komendach okręgów i podokręgów południowych referenci do spraw szlachty zagrodowej. W latach 1938-1939 część działaczy strzeleckich aktywnie uczestniczyła również w akcji nawracania ludności prawosławnej na wiarę rzymskokatolicką. Niektórzy z nich, zwłaszcza na terenie Okręgu ZS nr II, prowadzili tę działalność w mundurach organizacyjnych, co zraziło do ZS szereg dotychczas lojalnych Ukraińców i Białorusinów³⁹.

Działalność polonizacyjna ZS na kresach wschodnich była w zasadzie pozytywnie oceniana przez władze wojskowe i prorządowe organy prasowe. W lipcu 1939 r. ich przedstawiciele podkreślali, że organizacja strzelecka stała się „na wschodnich rubieżach Rzeczypospolitej ogniskiem patriotyzmu oraz uświadczenia narodowego, obywatelskiego a nawet zawodowego”⁴⁰.

³⁵ CAW, ZS t. 964: Referat pt. „Sytuacja wewnętrzno-polityczna państwa”, s. 11; AP Przemysł, Starostwo powiatowe w Lubaczowie t. 1, s. 12.

³⁶ AP Lublin, Komenda Powiatowa „Strzelca” w Hrubieszowie t. 2: Pismo komendanta głównego ZS, nr 717 Pfn. Insp. z dnia 9 XI 1938 r.

³⁷ CAW, ZS t. 1016: Mjr A. Dąbrowski z KG ZS, Sprawozdanie z delegacji na odprawę komendantów powiatowych ZS Okręgu ZS Przemysł, 8 V 1939, s. 3.

³⁸ Tamże t. 814: Protokół z okręgowej odprawy kadry ZS i Zw. Szlachty Zagrod. z terenu Okręgu ZS nr X w dniu 19 X 1938 r. w Przemysłu, s. 5.

³⁹ AP Lublin, Komenda Powiatowa „Strzelca” w Hrubieszowie t. 23: Pismo Okręgowego Urzędu Wychowania Fizycznego i Przynależenia Wojskowego w Lublinie z dnia 4 IV 1939 r., w sprawie akcji rewindykacyjnej.

⁴⁰ S., *Związek Strzelecki stowarzyszeniem wyższej użyteczności publicznej*, „Polska Zbrojna” z 30 lipca 1939, nr 209, s. 7.

CONTENTS

This number of „Przegląd Historyczny” starts with the materials from the session devoted to Prof. Tadeusz Manteuffel (1902-1970), an eminent historian-mediaevalist and an organiser of the scientific life in Poland, for the 25th anniversary of his death. For the first time we publish the full and uncensored lecture of T. Manteuffel about the conditions of development of historiography in Poland in 1948-1958, presented in Cracow in September 1958, at the 8th General Congress of Polish Historians. This lecture presents objectively the capacities and limitations of the historical researches during the first decade after World War II and bravely opposes the attempts to subordinate the researches to the current political needs. Then, in the following articles the authors present: the influence by T. Manteuffel on the researches of the World history in Poland (A. Gieysztor); the works by T. Manteuffel on the history of Franks (R. Michałowski); the publications of T. Manteuffel about the history of law and social order (J. Bardach); T. Manteuffel as an archivist (up to 1944) (A. Tomczak); T. Manteuffel as a researcher of the history of orders (S. Trawkowski) and his works concerning the heretical movements in the Middle Ages (S. Bylina).

ARTICLES

M. Kopczyński — Youth and young people in the region of Kujawy in the 18th century

The article is based on the statistical analysis of the parish registers. The author notices that in the 18th century Poland the peasant's farms served as a workplace for the relatively big number of workers — mainly young people. The structure of age, family status and social position of these people were similar to those in Western Europe, however the economic and legal position of peasants were different in Poland and the West European countries.

T. Bogalecki — The Fighters Union (Związek Strzelecki) and the Slavic national minorities 1920-1939

In the years 1920-1939 the Fighters Union was the most important Polish paramilitary organization, gathering mainly the young men. The Union held the cultural, educational and sports activities of the military character. In the Eastern Territories of Poland the Union opposed the influences of Byelorussian and Ukrainian societies and political parties, and tried to encourage the young people of these territories to the „Polish State idea”.